

Шеховцова Л. І.

ВПЛИВ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ОСОБИ НА КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я

Сучасний етап розбудови в Україні правової держави вимагає глибокого аналізу важливих проблем кримінально-правової науки, в першу чергу розробки науково обгрунтованих рекомендацій по вдосконаленню чинного кримінального законодавства та практики його застосування. В науці кримінального права загальновизнаним є положення, згідно якого невід'ємним елементом складу злочину є його суб'єктивна сторона, основною ознакою якої виступає вина. Але, якщо проблематика вини досить глибоко досліджена у вітчизняній кримінально-правовій науці, питанням мотиву і мети – приділялось менше уваги, то така ознака суб'єктивної сторони складу злочину, як емоційний стан особи залишається практично невивченою.

У правовій літературі деякі проблеми емоційного стану особи розглядалися у роботах Ю.М. Антоняна, М.К. Аніянца, М.І. Бажанова, А.В. Байлова, В.М. Бурдіна, О.В. Бурка, С.В. Бородіна, Р.В. Вереси, В.К. Грищука, Н.О. Гуторової, П.С. Дагеля, М.І. Дубініної, М.І. Загородникова, А.Ф. Зелінського, Т.В. Кондрашової, Д.П. Котова, Г.А. Крігера, В.М. Кудрявцева, В.І. Ляпунова, В.В. Леня, В.В. Лунеева, М.В. Лисака, П.С. Матишевського, М.І. Мельника, В.А. Мисливого, А.А. Музики, Л.А. Остапенко, О.М. Попова, І.П. Портнова, Ш.Р. Раджабова, А.В. Савченко, Б.С. Сидорова, В.В. Сташиса, В.І. Ткаченка, С.А. Тарарухіна, Т.Г. Шавгулідзе, С.Д. Шапченка, М.Д. Шаргородського, Н.М. Ярмиша, С.С. Яценка та ін.

Однак, незважаючи на позитивну роль цих досліджень, в яких містяться науково обгрунтовані та практично корисні висновки, є ряд аспектів, що залишаються дискусійними, деякі судження, що були висловлені в цих роботах, потребують додаткового аналізу, а сформульовані теоретичні положення є спірними та потребують більш поглибленої аргументації з позиції кримінального права, кримінології та психології.

Актуальність даної статті полягає в тому, що детальний розгляд емоційного стану особи, яка скоїла злочин, дозволяє більш глибоко розуміти мотиви скоєного діяння, напрямку умислу, причини недбалості і таким чином більш глибоко вияснити характер вини особи в злочині проти життя та здоров'я. Нехтування проблемою емоційного стану особи, що скоїла злочин, може призвести до порушення одного з головних принципів кримінального права – індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання.

Метою статті є визначення впливу емоційного стану особи на кримінальну відповідальність за злочини проти життя та здоров'я.

Емоційний стан особи, що скоїла злочин (далі - ЕСО), можна визначити як особливий юридично значущий психологічний стан особи, який впливає на її волю і свідомість, взаємодіє із іншими ознаками складу злочину і визначає особливості кримінально-правової кваліфікації діяння, передбаченого відповідною статтею

Особливої частини КК України, а також впливає на вирішення питань, пов'язаних із індивідуалізацією покарання.

ЕСО може активізувати або паралізувати інтелект, звужити його сферу, знизити футурологічні можливості людини. Цим самим він безпосередньо впливає на якість інтелектуального моменту вини суб'єктивної сторони. Крім того, ЕСО (особливо негативний) може виконувати функції неусвідомлених або усвідомлених вихідних спонукань при скоєнні злочинів й у такий спосіб входити в мотивацію і вольовий моменти вини суб'єктивної сторони.

Злочини проти життя та здоров'я людини, скоєні в стані сильного душевного хвилювання, становлять великий інтерес для наукового дослідження, оскільки з'ясування питань, пов'язаних із психологічною й емоційною сторонами даних злочинів, є предметом особливої значимості. На практиці ці питання прямо впливають на кримінальну відповідальність, сприяють визначенню наявності або відсутності складу злочину в діях конкретної особи, а також вирішенню питань про ступінь вини й обрання міри покарання.

Розглядаючи вплив ЕСО на кримінальну відповідальність проти життя та здоров'я, необхідно відмітити, що найбільший такий вплив спостерігається у ст.ст. 116, 117 та 123 КК України. Лише в цих статтях мова йде про особливий емоційний стан винного, що виступає у якості обов'язкової ознаки цих складів злочинів, яку слід розглядати у якості пом'якшуючої.

У злочині, передбаченому ст. 116 КК України, приводом виникнення сильного душевного хвилювання, що іменується в психології фізіологічним афектом (афектом), названі протизаконне насильство, систематичне знущання та тяжка образа з боку потерпілого. Ст. 123 КК України обставинами, що можуть викликати сильне душевне хвилювання (афект) називає протизаконне насильство та тяжку образу з боку потерпілого. В ст. 117 КК України мова йде про специфічний емоційний стан жінки, при якому вчинення нею злочину щодо своєї новонародженої дитини обумовлене емоційною напругою, викликаною вагітністю і пологами та психічними процесами, що їх супроводжували (зокрема сімейним конфліктом, подружньою зрадою та іншими соціально-побутовими негараздами).

За змістом закону сильне душевне хвилювання (афект) здобуває кримінально-правове значення лише в тому випадку, якщо воно причинно обумовлено негативними діями потерпілого, які чітко визначені у кримінальному кодексі України. Тобто, протиправні дії винного, скоєні в стані сильного душевного хвилювання, є відповідною реакцією на негативну поведінку потерпілого.

Злочини, скоєні в стані сильного душевного хвилювання є злочинами з так званим матеріальним складом. Інакше кажучи, обов'язковими ознаками об'єктивної сторони цих злочинів є суспільно небезпечне діяння, суспільно небезпечні наслідки і причинний зв'язок між суспільно небезпечним діянням і наслідками, а також час і певна обстановка, яку створює провокуюча поведінка з боку потерпілого. Розглянемо ці ознаки більш докладно.

У кримінальному праві під поняттям діяння розуміють як дію, так і бездіяльність, яке визначається сукупністю таких ознак: діяння повинне бути суспільно небезпечним і протиправним, конкретним, свідомим та вольовим актом поведінки людини [1, с.139].

Більшість вчених-криміналістів вважають, що дані злочини можуть бути вчинені тільки шляхом активних дій й таким чином виключається їхнє вчинення шляхом бездіяльності. В обґрунтування своїх доводів вони приводять наступні аргументи:

По-перше, це пояснюється тим, що індивід, який перебуває в афективному стані, не може перебувати в стані спокою, оскільки "фізіологічна основа афекту така, що для його погашення потрібна розрядка в дії" [2, с.26].

По-друге, виходячи з положення психології про те, що "афекти" виникають частіше всього раптово й тривають іноді всього кілька хвилин [3, с.259; 4, с.119; 5, с.8], варто мати на увазі, що й дії винного повинні тривати в часі рівно стільки, скільки зберігається стан афекту. Афекту властиво зживати себе в діях. Тому принципово важливим є встановлення початкового моменту виникнення афекту і його закінчення.

Як ми вже вказували раніше, афект - це бурхлива реакція, що має характер гострого психічного переживання і якій притаманна негайна розрядка на протиправні дії потерпілого, яка супроводжується бурхливою рухомою активністю. При чому рухома активність повинна бути направлена на припинення дії подразника, який викликав у винного стан сильного душевного хвилювання; У більшості випадків дії винного, вчинені в стані афекту, є як би негайною реакцією на негативну дію потерпілого, що виключає розрив у часі між раптово виниклим (афектованим) наміром і заповіданням шкоди потерпілому.

Однак із цього не слід робити висновки, що момент вчинення злочинного діяння як відповідна реакція на протиправну поведінку повинен повністю збігатися з моментом виникнення афекту.

Злочинна дія може бути вчинена через деякий, досить незначний, проміжок часу після виявлення винним травмуючої ситуації, яка викликала афект, але при неодмінній умові збереження стану сильного душевного хвилювання. Цей висновок підтверджується й дослідженнями психологів. Наприклад, І. А. Кудрявцев справедливо відзначає, що психологічне розуміння раптовості повинне враховувати, насамперед, суб'єктивний момент - раптовість афективного імпульсу до дії для самого суб'єкта. Така суб'єктивна раптовість може не збігатися з об'єктивним приводом, що багато в чому залежить від особливостей процесу переживання психотравми. У типових випадках розвитку афекту процес переживання супроводжується стрімким зростанням емоційної напруги, що закінчується афективним вибухом. Але процес переживання може носити й хвилеподібний характер, спонтанно підсилюватися в певний період під впливом мимовільних подань перенесеного насильства, усвідомлення нових особистісних змістів образи, при повторній зустрічі з травмуючими елементами тієї ж конфліктної ситуації. У цих випадках можливий "відставлений афективний вибух" [6, с.119].

Крім того, як справедливо відзначає О.Д. Ситковська, афекту практично завжди властива раптовість виникнення, але суб'єктивно й об'єктивно афективна реакція протікає по-різному. Багато в чому це залежить від гостроти конфліктної ситуації, ваги провокуючого приводу, від психофізіологічних якостей особистості винного.

Тому однозначне для всіх випадків визначення конкретного проміжку часу між приводом і відповідною реакцією не представляється можливим [7, с.21].

Проведений нами аналіз кримінальних справ досліджуваної категорії показав, що 19% склали випадки, коли винний, перебуваючи безпосередньо під впливом нанесеної йому образи, вчиняє перед вбивством різні дії (наприклад, біжить у свою квартиру, сусідню кімнату, щоб взяти зброя злочину, переслідує потерпілого, проникає в будинок, квартиру, робить постріли й т.д.). Однак такі дії не можна розцінювати як готування до вбивства. Таким чином, розбіг у часі між моментом виникнення афекту й моментом убивства можливий, але при неодмінній умові збереження в цей період афективного стану.

Суспільно небезпечні наслідки як ознака об'єктивної сторони злочину в кримінальному праві визначаються як шкода (збиток), що заподіюється об'єкту суспільно небезпечним діянням, або як реальна загроза заподіяння такої шкоди. Суспільно небезпечні наслідки злочинів, вчинених в стані сильного душевного хвилювання можуть бути різноманітними - від побоїв до смерті потерпілого.

Обов'язковою умовою діянь, вчинених у стані афекту, є обстановка його здійснення, що полягає в неправомірній поведінці потерпілого - це протизаконне насильство, систематичне знущання та тяжка образа з боку потерпілого.

Що стосується такої обставини вчинення афектованих злочинів як неправомірні дії потерпілого, то необхідно відмітити, що такий стан виникає не тільки через неправомірні дії потерпілого. Причини його виникнення можуть бути різноманітними. Не можна погодитися з С.В. Бородіним, який відносить вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини до злочинів, що скоюються у стані сильного душевного хвилювання. Однак приводом до виникнення такого стану в даному випадку є не неправомірні дії потерпілого, а родовий процес та післяродовий стан, який супроводжується фізичними навантаженнями та психічним збудженням, що характеризується емоцією страху [8, с.186]. Тобто, реальних приводів для виникнення сильного душевного хвилювання набагато більше.

Так, закон не уточнює, яким саме за характером має бути застосовуване потерпілим насильство. На думку М.І. Мельника та В.К. Грищука, насильство, внаслідок якого виникає стан сильного душевного хвилювання, може бути як фізичним (заподіяння тілесних ушкоджень, побоїв), так і психічним (погроза заподіяти фізичну, моральну чи майнову шкоду). Найпоширенішим з них є фізичне насильство, що, за даними нашого дослідження, становить 70 % випадків скоєння аналізованих злочинів. Крім того, поняттям насильство, на думку М.І. Мельника та В.К. Грищука, охоплюються і будь-які інші дії насильницького характеру (незаконне позбавлення волі, звалтування, задоволення статевої пристрасті неприродним способом тощо). Основна вимога, яка пред'являється до насильства - спроможність викликати в особи стан сильного душевного хвилювання. [9, с.282].

Що стосується психічного насильства, то необхідно вяснити, яким саме повинен бути зміст психічного насильства, або чим повинен загрожувати потерпілий, щоб вчинене було визнано основою афекту в змісті ст.ст. 116, 123 КК України?

Зміст психічного насильства в цьому випадку не обмежується погрозою застосування фізичного насильства, а містить в собі й інші дії. Наприклад, С. В. Бородин робить висновок, що психічне насильство може виражатися в погрозі заподіяти фізичне насильство, оголосити свідомо наклепницькі ганебні відомості й інші аналогічні дії. [8, с.194]. Цієї ж позиції дотримується І. Я. Козаченко. Психічне насильство, як він вважає, виражається в погрозі застосувати фізичне насильство, поширити наклепницькі вигадництва й т.п. [10, с.270]. В.В. Сташис і М.І. Бажанов до психічного насильства стосовно злочинів, що розглядаються, відносять загрозу заподіяти не тільки фізичну, а й моральну і майнову шкоду [11, с.52].

Насильство, яке викликає у винного стан сильного душевного хвилювання, обов'язково має бути протизаконним. Протизаконний характер означає, що потерпілий не мав за законом права у даному випадку застосовувати таке насильство. Протизаконність дій потерпілого у даному випадку виступає причиною виникнення у винного специфічного емоційно-психологічного стану, який, у свою чергу, викликає відповідну його реакцію. [12, с.112; 13, с.87].

Ми вважаємо, що поняття протизаконне насильство повинне містити в собі не тільки кримінально-протиправні діяння, але й діяння, визнані протиправними будь-якою галуззю права.

При визначенні характеру насильства закон не визначає умов, яким воно повинне відповідати. Він не розкриває ступені важкості насильства, не визначає його меж, інтенсивності й не зв'язує його з настанням будь-яких наслідків [14, с.48]. Тому насильство в змісті ст.116 й 123 КК України поняття надзвичайно широке. Аналіз судової практики показує, що афективний стан у винного може бути викликаний кожним за своїм видом й формою фізичним впливом на його тілесну недоторканність, здоров'я й навіть життя. Насильство може виразитися в ляпасі, незначної сили ударі по особі, але може виявитися й у заподіянні побоїв, з розладом здоров'я, менш тяжких і навіть тяжких тілесних ушкоджень. [15, с.62].

І нарешті, не можна ігнорувати одне з важливих положень науки психології, відповідно до якого виникнення афекту можливо й у випадку його акумуляції, коли навіть незначний привід може послужити провокуючою його обставиною.

Так, на відміну від класичного афекту перша фаза кумулятивного афекту звичайно сильно розтягнута в часі - від декількох місяців до декількох років. Протягом цього часу розвивається психотравмуюча ситуація, що спричиняє кумуляцію (нагромадження) емоційної напруги в обвинувачуваного. Сам по собі афективний вибух може наступити й по незначному приводу, що відіграє роль "останньої краплі".

Таким чином, під насильством стосовно досліджуваних злочинів слід розуміти протизаконний вплив на людину, який здійснюється поза (або проти) її волі і який здатен спровокувати таким насильством афективний стан у винного.

Стосовно до кумулятивного афекту законодавець визначає причину виникнення сильного душевного хвилювання як "систематичне знущання з боку потерпілого". Систематичне знущання - це особливо цинічне глузування, кепкування над особою, образа дією чи словом, що мають багаторазовий (три і більше епізодів) характер [16, с.248; 17, с.42; 18, с.119].

Знуцання може виявлятися в будь-якій формі: цинічній, грубій або надто ввічливій. Головним є те, що знущання завжди повинно супроводжуватися умисним заподіянням потерпілому психічних або моральних страждань із приниженням людської гідності.

Таким чином, під поняттям „систематичне знущання” у розумінні ст. 116 КК України слід розуміти вчинення певних дій (понад три рази), що багаторазово супроводжуються умисним заподіянням потерпілому психічних або моральних страждань із приниженням людської гідності незалежно від форми їх здійснення. [9, с.283].

Встановлення реальної можливості спричинення тим чи іншим насильством, як і тяжкою образою, стану сильного душевного хвилювання є питанням факту, яке повинно вирішуватись з урахуванням всіх обставин справи (характеру дій потерпілого, особливостей психічного стану винного, характеру відносин потерпілого з винним, обстановки, за якої застосовувалося насильство чи завдавалася тяжка образа, тощо) [9, с.282].

Список джерел та літератури:

1. Трайнин А.Н. Общее учение о составе преступления. - М.: Госюриздат., 1957.-363 с.
2. Портнов И. Особенности аффектированного умысла // Социалистическая законность. - 1979. - №6. - С. 25-26.
3. Иванов П.И. Психология. - М.: Знание, 1959. – 287 с.
4. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений (2-е изд., перераб. и дополн.) - М.: «Юристъ», 1999. - 352 с.
5. Мельник В. Преступление совершено в условиях неочевидности (вопросы судебно-психологической экспертизы) // Советская юстиция. - 1992. - № 19-20. - С. 8.-12.
6. Кудрявцев И.А. Судебная психолого-психиатрическая экспертиза. – М.: Юрид. лит., 1988. – 224 с.
7. Ситковская О.Д. Судебно-психологическая экспертиза аффекта. Методическое пособие. – М.: Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1983. – 71 с.
8. Бородин С.В. Квалификация преступлений против жизни. - М.: Юридическая литература, 1977. – 240 с.
9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. - К.: Каннон, А.С.К., 2001.-1104с.
10. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Отв. ред. А.М. Бойко. - Ростов-на-Дону, 1996. - 625 с.
11. Сташис В.В., Бажанов М.И. Личность — под охраной уголовного закона. — Х.: Право, 1996. — 225 с.
12. Ткаченко В.И. Необходимая оборона по уголовному праву. – М.: Норма, 1997. – 120 с.
13. Красиков А.Н. Уголовно-правовая охрана прав и свобод человека в России. – Саратов, 1996. - 120 с.
14. Минская В.С., Чечель Г.И. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения. - Иркутск, 1988. – 234 с.
15. Виллонас В.К. Психология эмоциональных явлений. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. –142 с.
16. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: за станом законодавства і постанов Пленуму Верховного суду України на 1 грудня 2001 р. / за ред. С.С. Яценка. - К.: А.С.К., 2002. - 936 с.
17. Гуторова Н.А. Уголовное право Украины. Особенная часть. Конспект лекций. — Харьков: Одиссей, 2003. — 320 с.
18. Бажанов М.И. Уголовное право Украины. Общая часть. — Днепропетровск: «Пороги», 1992. - 167 с.

Поступила в редакцию: 12.12.2006 г.